

पुरातत्व विभागको गतिविधि (आ. व. ०५५/५६)

—शोभा श्रेष्ठ

नेपाल अधिराज्यभरि छरिएर रहेका सांस्कृतिक सम्पदाहरूको अन्वेषण, उत्खनन, विश्लेषण, संरक्षण तथा प्रदर्शन गर्नु पुरातत्व विभागको मुख्य उद्देश्य हो। यस्ता कार्यहरू गर्ने विभिन्न निकायहरू, खास गरी गुठी संस्थानको दायित्व भए तापनि गुठीहरू निष्क्रिय र उदासीन रहन थालेकोले अधिराज्यको पचहत्तरै जिल्लामा रहेका स्मारकहरूको संरक्षण सम्बर्द्धन, उत्खनन, अन्वेषण गर्ने सम्पूर्ण दायित्व पुरातत्व विभागमा केन्द्रित हुन थालेको छ। यो क्षेत्र श्री ५ को सरकारको विकास योजनाको प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा नपर्ने हुनाले ज्यादै सीमित मात्रामा बजेट

विनियोजित हुने हुँदा कार्यक्षेत्रको तुलनामा लगानी रकम कम भएकोले गर्नु पर्ने काम गर्न सकिएको छैन।

तर पनि तुलनात्मक दृष्टिले सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षणमा लगानी रकमको अनुपातमा बृद्धि हुँदै गरेको छ। तर पनि विगत चार वर्षको विकास तर्फको राष्ट्रिय वार्षिक बजेट र त्यसमध्ये यस विभाग अन्तर्गत संचालित विकास कार्यक्रमहरूको विनियोजित रकमलाई तुलनात्मक अध्ययन गर्दा निम्न तालिकाबाट राष्ट्रको वार्षिक विकास बजेटको के कति प्रतिशत रकम यस क्षेत्रमा लगानी भएको छ भन्ने प्रष्ट हुन्छ।

आ. व.	विकास तर्फको राष्ट्रिय बजेट (रु. हजारमा)	यस विभागको विकास बजेट (रु. हजारमा)	राष्ट्रिय विकास बजेटको अनुपातमा विभागको विकास बजेटको प्रतिशत
२०५३/०५४	३,२५,००,७८३	१२,३७५	.०३७%
२०५४/०५५	३,४०,३८,८४८	१३,०००	.०३८%
२०५५/०५६	३,७७,४९,९५३	१२,५००	.०३३%
२०५६/०५७	४,९८,५९,८९४	१७,७८९	.०४२%

यस विभागबाट प्रत्येक वर्ष राष्ट्रले गरेको लगानी रकमबाट गरिएका कामहरू वारेमा सर्वसाधारण सबैमा जानकारी होस् भन्ने उद्देश्यले यस विभागले आफ्नो मुखपत्र प्राचीन नेपालमा प्रकाशन गर्दै लैजाने नीति लिएको र यस अंकमा गत आर्थिक वर्षको (२०५५/०५६) विकास कार्यहरूको संक्षिप्त विवरण प्रस्तुत गरिएको छ। यस विभाग अन्तर्गत निम्न ६ वटा आयोजनाहरू संचालन छन्।

- पुरातात्विक स्थल संरक्षण तथा सुधार आयोजना: यस आयोजना अन्तर्गत पूर्व मेचीदेखि पश्चिम

महाकालीसम्मका स्मारकहरूको संरक्षण, यस विभाग अन्तर्गत रहेका विभिन्न संग्रहालयहरू, अभिलेखालय, केन्द्रीय सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण प्रयोगशालाको विकासकार्य तथा जनसहभागितामा संचालित कार्यहरू पर्दछन्। साथै नेपाल बाहिर बनारसमा रहेको नेपाली मन्दिर तथा धर्मशालाको पनि संरक्षण गर्ने गरेको छ। यस आयोजना अन्तर्गत भएका कामहरू निम्न अनुसार छन्।

(क) पूर्वाञ्चल

कामको विवरण	वार्षिक बजेट रु. हजारमा	लक्ष्य परिमाण	प्रगति परिमाण	कैफियत
१. धनकुटास्थित क्षेत्रीय संग्रहालय भवनको पेटी ड्रेनेज तथा भूईँहरूको मर्मत	२२५	१००%	१००%	
२. संग्रहालयको लागि सामग्री संकलन	५०	१००%	१००%	
३. वराहक्षेत्रको मठ मन्दिरहरूको जीर्णोद्धार	२००	१००%	१००%	

(ख) मध्यमाञ्चल

कामको विवरण	वार्षिक बजेट रु. हजारमा	लक्ष्य परिमाण	प्रगति परिमाण	कैफियत
१. रामेछापस्थित भीमसेन अस्त्रको संरक्षण	४०	१००%	१००%	
२. विश्वसम्पदा क्षेत्र हनुमान् ढोका र स्वयम्भूमा विश्वसम्पदा अङ्कित सिमाना राख्ने	४००	१००%	१००%	
३. विश्वसम्पदा क्षेत्रको महत्त्व र संरक्षणबारे जनचेतना जगाउनका लागि नेपाल टेलिभिजन, रेडियो नेपाल र गोरखापत्रबाट प्रचार प्रसार गरिएको	१००	१००%	१००%	
४. नुवाकोटस्थित तलेजु मन्दिरको मर्मत गर्ने	१,५००	१००%	१००%	
५. नुवाकोटस्थित सात तले दरवार पछाडिको पर्खाल मर्मत	२५	१००%	१००%	

६. राष्ट्रिय संग्रहालय छाउनी

(क) प्रतिमूर्ति निर्माण तथा पोष्टकार्ड तयार गर्न

१०० १००% १००%

७. फोटो डकुमेन्टेसन

(क) सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण गर्ने खालका क्यालेण्डर उत्पादन गर्ने

१०० १००% १००%

(ख) साधारण तथा आकस्मिक कार्यक्रम तर्फ जीर्णोद्धार कार्यको लगत राख्ने

२०० १००% १००%

८. आपतकालीन संरक्षण

१,५५० १००% १००%

(क) बलम्बुस्थित फत्तेश्वर महादेव मन्दिर जीर्णोद्धार

स्थानीय जनसहभागिता समेत रहेको

(ख) कीर्तिपुरस्थित नारायण मन्दिर जीर्णोद्धार

स्थानीय जनता सहभागी समेत रहेको

(ग) कीर्तिपुरस्थित बाघ भैरव मन्दिरको छाना मर्मत

(घ) वडा दशैंको अवसरमा पचली भैरवको खड्ग सिद्धिको लागि काष्ठमण्डप अगाडिको भूतेश्वरको संरक्षण

(ङ) बागदरवारस्थित भक्तेश्वर मन्दिरको जीर्णोद्धार कार्य शुरू

भीमसेन स्मृति

पतिष्ठानको समेत सहयोग रहेको

(च) विश्व बौद्ध सम्मेलनको अवसरमा कपिलवस्तु संग्रहालयमा द्वार निर्माण तथा रंगरोगन

(छ) ललितपुर न. पा. वडा नं. क स्थित चिकंवाहिल संरक्षणको लागि सहयोग

स्थानीय जन-सहभागिता समेत रहेको

(ज) भक्तपुर पचपन्न भ्याल दरवारमा रहेको भित्ते चित्र संरक्षणको लागि प्राविधिक सहयोग

९. केन्द्रीय सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण प्रयोगशाला

(क) गोरखा तथा नुवाकोट दरवारमा नियमित

जीर्णोद्धार कार्यमा रसायन संरक्षण कार्य

१०० १००% १००%

(ख) प्रयोगशाला विकासको लागि आवश्यक

सामान खरिद

२०० १००% १००%

पुरातत्व विभागको ....

५९

(ग) काठमाडौं, ललितपुर तथा भक्तपुरको विभिन्न स्मारकहरूमा पिपलबोट, भीमसेनपाटी एवं अन्य भारपात रसायन प्रविधिद्वारा उन्मूलन गर्ने	२००	१००%	१००%	
(घ) प्रयोगशाला भवनमा पानी चुहिएकोले छाना मर्मत गर्ने	५००	१००%	१००%	
(ङ) फलामको स्थायी खट खरिद गर्ने	३००	१००%	१००%	
(च) नेपालको विभिन्न संग्रहालयमा रहेका सामग्रीहरूको आपत्कालीन संरक्षण	१००	१००%	१००%	
१०. दोलखास्थित भीमसेन मन्दिरको छाना छाउने कार्य पूरा गर्ने	७००	१००%	१००%	स्थानीय जनसहभागिता समेत रहेको
११. राष्ट्रिय अभिलेखालय				
(क) संकलित हस्तलिखित ग्रन्थहरूमध्ये देवनागरी लिपिमा लेखिएका ग्रन्थहरूको सूची तयार गर्ने	१००	१००%	१००%	
(ख) हस्तलिखित ग्रन्थ संरक्षणको लागि चाहिने रसायन र औजार खरिद गर्ने	१००	१००%	१००%	
१२. रसुवा गढीको नक्सा सहित विस्तृत सर्भेक्षण गर्ने	५०	१००%	१००%	
१३. चांगुनारायण क्षेत्र संरक्षण				
(क) चांगुनारायण सत्तल वरपर गाऱ्हो तथा पेटी जीर्णोद्धार पूरा गर्ने	१००	१००%	१०%	
(ख) चांगुनारायण प्राङ्गणमा रहेको लक्ष्मी नारायण मन्दिर जीर्णोद्धार	३००	१००%	१००%	
(ग) ढोकाटोल तर्फ जाने मूल सिंढी मर्मत	५०	१००%	१००%	
१४. क्युरियो जाँचपास शाखाको लागि मेजरिड टेबुल खरिद गर्ने	३०	१००%	१००%	

(ग) पश्चिमाञ्चल

कामको विवरण	वार्षिक बजेट रु. हजारमा	लक्ष्य परिमाण	प्रगति परिमाण	कैफियत
१. रामग्रामको Arch. Geo. Physical Survey				
बाट निस्केको परिणामको उत्खनन्बाट चेक गर्ने	२००	१००%	१००%	
२. क्षेत्रीय संग्रहालय पोखरा				
(क) नवनिर्मित भवनमा प्रदर्शनको लागि शोकेस निर्माण गर्ने	४००	१००%	१००%	
(ख) हाता पर्खाल थप तथा पुनर्निर्माण ५० प्रतिशत गर्ने	७००	१००%	१००%	
(ग) सामग्री संकलन	१००	१००%	१००%	
३. स्मारक संरक्षण तथा दरबार हेरचाह कार्यालय लमजुङ				
(क) खानेपानीको व्यवस्था गर्ने	४०	१००%	१५%	प्राविधिक कठिनाईले काम कार्य लक्ष्य नभएको
(ख) शौचालयको व्यवस्था गर्ने	४०	१००%	२५%	प्राविधिक कठिनाईले काम कार्य लक्ष्य नभएको
४. कपिलवस्तु संग्रहालय				
(क) खानेपानीको लागि ह्याण्डपाइप लगाउने	१५	१००%	१००%	
(ख) संग्रहालयको मूलढोका बनाउने	३५	१००%	१००%	

(घ) मध्यपश्चिमाञ्चल

१. क्षेत्रीय संग्रहालय सुर्खेतको लागि सामग्री संकलन	१००	१००%	१००%	
--	-----	------	------	--

कामको विवरण	वार्षिक बजेट रु. हजारमा	लक्ष्य परिमाण	प्रगति परिमाण	कैफियत
(ड) बनारसस्थित साम्रजेश्वर महादेव मन्दिर				
धर्मशालाको पूर्वलङ्ग, दक्षिणलङ्गको जीर्णोद्धार कार्य गर्ने, चोक, गेट मर्मत गरी सम्पूर्ण कार्य पूरा गर्ने	१,८००	१०० %	१०० %	
२. गोरखा दरबार क्षेत्र संरक्षण परियोजना				
१. पृथ्वीपार्कमा पर्यटन पूर्वाधार विकास कार्यक्रम अन्तर्गत अधुरो कार्य पूरा गर्ने				
(क) गार्डघर निर्माण गर्ने	६००	१०० %	१०० %	
(ख) तल्लोदरबार वरपर कम्पाउण्डवाल र बाटो निर्माण गर्ने	४००	१०० %	१०० %	
(ग) भ्यूपाटी पूरा गर्ने	९००	१०० %	१०० %	
(घ) सूचना केन्द्र भवनमा विद्युतीकरण कार्य गर्ने	७५	१०० %	१०० %	
(ड) सिंढी मर्मत	६००	१०० %	१०० %	
(च) ल्याण्ड स्केपिङको लागि गरा सुधार	५५०	१०० %	२५ %	कन्सलटचान्टबाट गर्नुपर्ने भएकोले दिला भएको
२. श्री ५ महाराजाधिराजको तल्लो दरवारमा				
संग्रहालयको लागि आवश्यक व्यवस्था गर्ने	६६०	१०० %	१०० %	
३. गोरखा दरबार क्षेत्र संरक्षण परियोजना मूल्यांकन				
एवं कार्य निर्धारण समितिले दिएको सुझावहरू मध्ये				
(क) दरबार हेरचाह कार्यालयको चोक पर्खाल सेतोघर जाने बाटोमा ढुंगा छाप्ने हाता पर्खालमाथि छपनी राख्ने	२००	१०० %	१०० %	
(ख) शीतलपाटी मुनि ढोका राख्ने चौघेराको लागि भ्याकुम क्लिनर किन्ने	२५	१०० %	१०० %	
(ग) सती पिपलदेखि उपल्लो कोटसम्मको सिंढीबाटो मर्मत, दरबारको विजुली र फूलपाती चौतारा मर्मत	७५	१०० %	१०० %	
(घ) पानीको व्यवस्था गर्न पम्प खरिद	२५	१०० %	१०० %	

३. स्वयम्भू क्षेत्र संरक्षण योजना

१. किमडोलदेखि मोटरपार्कसम्म जाने सिंढीको

मर्मत गर्ने

८५०

१०० %

१०० %

२. स्वयम्भूको एउटा घरको मोहडा सुधार गर्ने

३००

१०० %

१०० %

महासमितिको पनि
सहभागिता रहेको

३. आपतकालीन संरक्षण अन्तर्गत पुरानो स्वयम्भूमा

भूक्षय रोकथाम

१४६

१०० %

१०० %

४. स्मारक संरक्षण तथा दरबार हेरचाह कार्यालय भक्तपुर

(क) भण्डार पोखरीको जीर्णोद्धार

१५००

१०० %

१०० %

(ख) अनुशरण कार्यक्रम अन्तर्गत विभिन्न

स्मारकहरूको मर्मत सुधार

३००

१०० %

१०० %

५. काठमाडौं उपत्यका सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण गुरुयोजना

(क) पाटन दरबार क्षेत्रमा रहेको सोह्रखुट्टे

पाटीको जीर्णोद्धार

५००

१०० %

१०० %

(ख) विभिन्न स्मारकहरू आपतकालीन संरक्षण

कार्य

३००

१०० %

१०० %

६. काभ्रे एकीकृत आयोजना

(क) कृषि क्षेत्रको कार्यक्रम कृषि कार्यक्रम बनेपा १,६५,००

१०० %

२४.८५%

समयमा
विनियोजित
रकम निकास
नभएकोले लक्ष्य
अनुसारको कार्य
प्रगति गर्न नसकेको

(ख) सामाजिक क्षेत्रको कार्यक्रम

१,४१,६८

१०० %

१७.०२%

- नरसिंह मठ, पनौती (कार्य शुरू)

- इन्द्रेश्वर प्राथमिक विद्यालय, पनौती (सम्पन्न)

- लोकेश्वर मन्दिर, बनेपा (सम्पन्न)

- चण्डेश्वरी सत्तल, बनेपा (सम्पन्न)

- करुणामय मन्दिर, नाला (कार्य शुरू)

माथि उल्लेख गरिएका वार्षिक कार्यक्रमहरू बाहेक विभागका केही महत्त्वपूर्ण गतिविधिहरू निम्न अनुसार रहेका छन् ।

प्राचीनकालदेखि प्रचलनमा रहेका नृत्य तथा जात्राहरू निरन्तर रूपमा चलिरहोस् भन्ने उद्देश्यले पुरातत्व विभागले वार्षिक रूपमा आर्थिक अनुदान दिने गरेको छ । आ. व. ०५५/५६ मा निम्न नाच तथा जात्रा पर्वहरूलाई निम्न अनुसारको आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराइयो ।

क) नाचहरू

१. भक्तपुरको महाकाली नाचहरू	
क) लोहला समूहको लागि	रु. ६,६०० ।-
ख) फैजु समूहको लागि	रु. ६,६०० ।-
ग) मुस्याजु समूहका लागि	रु. ६,६०० ।-
घ) खर्जुवा समूहको लागि	रु. ६,६०० ।-
ङ) डाडेख्या समूहको लागि	रु. ६,६०० ।-
च) दैवज्ञ समूहको लागि	रु. ८,८०० ।-
२. भक्तपुरको रामचन्द्र नाचको लागि	रु. ६,६०० ।-
३. लाखेनाच, मजिपाट	रु. ५,५०० ।-
४. सवाभक्कु नाच, हल्चोक	रु. ५,५०० ।-
५. गाउने ठाडी नाच, यटखा	रु. १,६०० ।-
६. दैत्यनाच, जोरगणेश	रु. ६,००० ।-
७. हात्तीनाच, किलागल	रु. २,७५० ।-
८. अष्टमातृका नाच, ललितपुर	रु. २५,००० ।-
९. कात्तिकनाच, ललितपुर	रु. ३४,१०० ।-
१०. कार्तिकनाच, फर्पिङ	रु. १०,५००।-मन्त्रालयको निर्णयबाट दिइने पटके अनुदान

११. दश अवतार नाच, त्रिपुरेश्वर रु. ९,९०० ।-

१२. दश अवतार नाच, त्रिपुरेश्वर रु. ११,००० ।- मन्त्रालयको
निर्णयबाट
दिइने पटके
अनुदान

ख) जात्राहरू

१. सिंजात्रा मतया, ललितपुर	रु. १५,००० ।-
२. माघजात्रा, वटुटोल	रु. ४,४०० ।-
३. भीमसेनजात्रा, ललितपुर	रु. ३,००० ।-
४. श्री कृष्णपूजा, ललितपुर	रु. ३,००० ।-
५. निरञ्जना भगवती जात्रा, नुवाकोट	रु. ६,००० ।- मन्त्रालयको निर्णयबाट दिइने पटके अनुदान

यस विभागले आर्थिक वर्ष २०५५/५६ मा विभिन्न किसिमका ६,१६,४५९ थान क्यूरियो हस्तकलाका सामानहरू जाँच गरी जाँचपास प्रमाण-पत्र वितरण गरिएको थियो ।

प्राविधिक सहयोग

पुरातत्व विभागले नगरपालिकाहरू, वडा कार्यालयहरू, संघ संस्था, स्थानीय निकाय तथा व्यक्तिहरूबाट गरिने स्मारकहरूको काममा आर्थिक अनुदानका साथै प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराउने गरेको छ । आ. व. २०५५/०५६ मा निम्न कार्यहरूको प्राविधिक प्रतिवेदनहरू तयार गरी सहयोग गरेको थियो ।

१. पशुपति क्षेत्र विकास कोषको अनुरोधमा पशुपतिस्थित सदावर्त सत्तलको (महास्नान घर) जीर्णोद्धारको लागि प्रतिवेदन तयार गरी उपलब्ध गराइएको ।
२. अधिकार सम्पन्न वागमती क्षेत्र ढल निर्माण तथा सुधार आयोजना कार्यान्वयन तथा अनुगमन

- समितिको अनुरोधमा विश्वरूप मन्दिरमा निर्माण गर्ने पानी संकलन केन्द्रको लागि सुझाव दिएको ।
३. मध्यपुर नगरपालिकाको अनुरोधमा त्यस न.पा.को वडा नं ७ वाहाखा बजारको ऐतिहासिक पाटीको वडा नं १२ मा रहेको लायकु दरबार भित्रको तलेजू मन्दिरको जीर्णोद्धारको लागि स्थलगत निरीक्षण गरी प्रतिवेदन उपलब्ध गराइएको छ ।
४. महादेव स्थान इटाखेल गा. वि. स. को अनुरोधमा किसीपीडी स्थित कालिका मन्दिरको प्रतिवेदन तयार गरिदिएको ।
५. श्री ५ महेन्द्र प्रकृति संरक्षण कोषको अनुरोधमा उक्त कोष मार्फत जीर्णोद्धार गरिएको मुस्तांड स्थित थुप्चेन गुम्बाको प्राविधिक रेखदेख गर्न प्राविधिक खटाइएको ।
६. युवा, खेलकुद तथा संस्कृति मन्त्रालयको निर्देशनमा मातातीर्थ, पलाञ्चोक भगवती, ललितपुरस्थित यम्पी महाविहार तथा डडेलढुरास्थित अमरगढीको ल.ई. प्रतिवेदन तयार गरी मन्त्रालयलाई उपलब्ध गराइएको ।
७. काठमाडौं महानगरपालिका थंहितिस्थित मैत्री परिवार क्लबको अनुरोधमा त्यहाँ रहेको शोभा भगवती मन्दिर जीर्णोद्धार गर्न आवश्यक प्राविधिक प्रतिवेदन तथा प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराइएको ।
८. नगदेश कला संस्कृति विकास समाजको अनुरोधमा नगदेश न्यागाचास्थित सिद्धिगणेश चोखेको प्रतिवेदन तयार गरी उपलब्ध गराइएको ।
९. गोरखा आँपपिपल गा.वि.स. स्थित जयन्तीदेवी मन्दिर, समी चौतारा, लिगलिग कोट तथा हर्मीकोटको पुरातात्विक प्रतिवेदन तयार गरिएको ।
१०. पुरूषोत्तम रञ्जितको निवेदनमा टेकु दोभानको रञ्जितकार दीपको शिलालेख अनुवाद गरिदिएको ।
११. का.म.न.पा. ११ नं वडा कार्यालयको अनुरोधमा टेकु दोभानस्थित ब्रम्हनालको प्रतिवेदन तयार गरी उपलब्ध गरिदिएको ।
१२. युवा, खेलकुद तथा संस्कृति मन्त्रालयको निर्देशनमा काभ्रेपलाञ्चोक थानपुर गा.वि.स. वडा नं ७ तिमालकोटमा रहेको रक्तकाली मन्दिरको प्रतिवेदन तयार गरी मन्त्रालयमा उपलब्ध गराइएको ।
१३. काठमाडौं उपत्यकामा रहेका सांस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षणबारे श्री ५ को सरकार र युनेस्कोको संयुक्त सहभागितामा International safeguarding Campaign for the cultural Heritage of Kathmandu Valley को Review committee को चौथो कार्य समूह बैठकको ३ दिने छलफल कार्यक्रम गरिएको ।
१४. बौद्ध विकास समितिको अनुरोधमा स्मारक क्षेत्रको होल्गाखोला र फुलवारी बीचमा रहेको ऐतिहासिक ढुंगेधाराको संरक्षणको लागि आवश्यक प्रतिवेदन तयार गरी उपलब्ध गराइदिएको ।
१५. बुढानीलकण्ठ विष्णु गा.वि.स. को अनुरोधमा मन्दिर को पश्चिमतर्फ रहेको धर्मशाला जीर्णोद्धार गर्न र ल्हासा हाडमा देवीको अनुरोधमा त्यस ठाउँमा निर्माण गरिने मन्दिर आदिको नक्सा, डिजाइन तथा ल.ई. प्रतिवेदन तयार गरी उपलब्ध गराइदिएको ।
१६. विश्व सम्पदा सूचीमा समाविष्ट संरक्षित स्मारक क्षेत्रहरूमा लागू गरिएका मापदण्ड अनुकूल निजी घरहरू मर्मत, सुधार, नयाँ निर्माण आदि कार्यहरूको ती क्षेत्रहरूमा टेलिफिल्म, चलचित्र आदि छायांकन गर्न आवश्यक सहयोग दिने, कार्यहरू समेत भइरहेको ।